International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 6 No. 40 September - October - 2025

मराठी आदिवासी साहित्याचे भारतीय साहित्यात योगदान

डॉ. संदीप परदेशी
सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग,
बलभीम कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय,बीड.
Corresponding Author – डॉ. संदीप परदेशी
DOI - 10.5281/zenodo.17662277

प्रास्ताविक :

मराठी साहित्यात १९६० नंतर उदयास आलेला एक महत्वाचा साहित्य प्रवाह म्हणून आदिवासी साहित्याकडे बघितले जाते, जो आदिवासी समाजाच्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय वास्तवाचे प्रतिबिंब चित्रित करतो. या साहित्यातून आदिवासी जमातींचे जीवन, त्यांची मौखिक परंपरा, त्यांचे सण-उत्सव, श्रद्धा आणि त्यांच्यावरील अन्याय याविषयीची जाणीव निर्माण होते. आदिवासी साहित्य केवळ सांस्कृतिक वारसा जपण्यास मदत करत नाही, तर आदिवासी समाजाच्या व्यथा - वेदना, संघर्ष आणि नकाराचे तत्त्वज्ञान मांडून एका वेगळ्या आणि स्वतंत्र वाङ्मयीन प्रवाहाला दिशा देते.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतीय समाज आणि माणसांच्या मनात राजकीय आकांक्षा वाढल्या. शिक्षण आणि लोकशाहीचा विचार समाजातील अनेक घटकांपर्यंत पोहोचला. निरनिराळ्या प्रदेशातील लोक, खेड्यातील दलित, भटके, विमुक्त आणि आदिवासी शिक्षणाच्या प्रसारामुळे जागृत होऊ लागले. शेतकरी, स्त्रिया आणि कामगार वर्गातही शिक्षणाचा प्रसार झाला. शिक्षणाचे लोकशाहीकरण सुरू झाले. 'एक माणूस-एक मूल्य' हा विचार सर्वत्र दिसू लागला. पण सामाजिक परिस्थिती मात्र विषम होती. समता, स्वातंत्र्य, न्याय, बंधूता आणि स्वाभिमान ह्या मानवी मूल्यांची जाण आल्यामुळे राष्ट्र, समाज आणि व्यक्ती ह्यांच्या जीवनात क्रांतिकारक बदल घडू लागला. 'विषम व्यवस्था आणि त्याविरुद्धचे असमाधान' ह्यामुळे समाजमनात वेदना आणि विद्रोहाने पेट घेतला, याचे वाड्.मयीन रूप म्हणजे स्वातंत्र्योत्तर काळातील 'वाड्.मय प्रवाह' हे होत. ह्या प्रवाहांमध्ये 'आदिवासी साहित्य प्रवाह' हा एक महत्त्वाचा वाड्.मयप्रवाह आहे.

मराठीतील आदिवासी साहित्य हे आदिवासींची जीवनशैली, संस्कृती, अनुभव आणि अन्यायाविरुद्धचा आवाज मांडणारे एक महत्त्वपूर्ण साहित्य आहे. यामध्ये आदिवासींच्या कथा, कादंबऱ्या, कविता आणि लोकसाहित्याचा समावेश होतो, जे त्यांची स्वतंत्र ओळख आणि निसर्गाशी त्यांचे असलेले दृढ नाते दर्शवते. हे साहित्य मराठी साहित्यात मोलाची भर घालते आणि समाजाला आदिवासी लोकांची संस्कृती व त्यांच्या समस्यांची जाणीव करून देते.

अशा या महत्वाच्या मराठी आदिवासी साहित्याने भारतीय साहित्याला जे योगदान दिलेले

आहे त्या योगदानाचा थोडक्यात आढावा प्रस्तुत शोधनिबंधातून घेतला आहे.

मराठी आदिवासी साहित्याचे योगदान :

शिक्षण आणि जागरूकता :

१९६० नंतरच्या काळात शिक्षणामुळे आदिवासी समाजात आणि इतर वंचित घटकांमध्ये राजकीय व सामाजिक आकांक्षा वाढल्या. यामुळे आदिवासींनी शिक्षणाकडे लक्ष दिले आणि स्वतःच्या व्यथा-वेदना, संस्कृती आणि अनुभवांना साहित्यातून व्यक्त करायला सुरुवात केली. या काळातच आदिवासी साहित्य चळवळीची सुरुवात झाली, ज्यामुळे आदिवासींचा आवाज मराठी साहित्यात ठळकपणे ऐकू येऊ लागला. शिक्षणाच्या प्रसाराने आदिवासींना त्यांची स्वतःची संस्कृती, इतिहास आणि अस्मिता याविषयीची जाणीव झाली. या जाणिवेतून त्यांनी स्वतःचे जीवन साहित्य, कविता, कथा आणि कादंबऱ्यांच्या माध्यमातून मांडले. आदिवासी साहित्य हे केवळ अनुभवांची मांडणी नसून, ते त्यांच्या सामाजिक आणि राजकीय हक्कांसाठीचा लढाही आहे. साहित्याच्या माध्यमातून आदिवासी समाजाला भेडसावणाऱ्या समस्या, त्यांच्यावरील अन्याय आणि विकासातील अडथळे यांवर प्रकाश टाकला जातो. आदिवासी साहित्य अनेक संस्कृती आणि बोलीभाषेतून तयार झालेले असून मराठी साहित्यात आदिवासी साहित्याचा समावेश झाल्यामुळे आदिवासी आणि गैर-आदिवासी समाजात सांस्कृतिक संवाद वाढला आहे आणि यामुळे त्यांच्या विकासाला चालना मिळण्यास मदत होते.

सामाजिक आणि सांस्कृतिक वास्तवाचे दर्शन :

आदिवासी साहित्यात त्यांच्या हक्कांवर येणारी बंधने, जल, जमीन व जंगल यांसाठीच्या हक्कांचा संघर्ष आणि समाजात त्यांचे स्थान निर्माण करण्यासाठी सुरू असलेला लढा व्यक्त होतो. यासोबतच समाजातील आदिवासींच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीचे चित्रण या साहित्यात मोठ्या प्रमाणात दिसते. दारिद्र्य, शिक्षण आणि आरोग्य यांसारख्या समस्यांचे वास्तव या साहित्यातून समोर येते. तसेच आधुनिक जगाच्या संपर्कात आल्यावर आदिवासींच्या जीवनात होणारे बदल आणि त्यांच्या परंपरांवर होणारा परिणाम या साहित्यातून मांडला जातो.

आदिवासी साहित्यात आदिवासींची स्वतःची वेगळी ओळख, त्यांची भाषा, चालीरीती, सण-उत्सव आणि निसर्गाशी त्यांचे अभेद्य नाते दर्शवते. आदिवासींची कला, नृत्य, संगीत, कथा आणि लोककथा यांचा त्यांच्या जीवनातील महत्त्वाचा वाटा या साहित्यातून स्पष्ट होतो. आदिवासींचे नैतिक तत्त्वज्ञान, त्यांच्या संस्कृतीची मूल्ये आणि ते कसे सामाजिक जीवन जगतात, याचे प्रतिबिंब या साहित्यात उमटते.

ऐतिहासिक आणि मौखिक परंपरेचे जतन :

आदिवासी समुदायांमध्ये लिखित साहित्याच्या उदयापूर्वीच मौखिक परंपरा विकसित झाली आहे. यात लोकनाट्य, म्हणी, उखाणे, वाक्प्रचार यांचा समावेश होतो. पिढ्यानपिढ्या चालत आलेल्या या मौखिक परंपरेतून आदिवासी संस्कृतीची वैभवशाली परंपरा, जीवन जगण्याची पद्धत आणि मानवी मूल्ये आपणास दिसून येतात. आदिवासी बोलीभाषांमधून समृद्ध झालेला हा मौखिक वारसा लिखित साहित्यापेक्षा अधिक महत्त्वाचा आहे, असे मानले जाते. आदिवासी साहित्य त्यांच्या इतिहास, संस्कृती, व्यवसाय, वेशभूषा, सण, रिती-रिवाज, कला, संगीत आणि श्रद्धा जतन करते याचबरोबर निसर्ग हा आदिवासी जीवनाचा अविभाज्य भाग असल्यामुळे

त्यांचे साहित्य हे निसर्गातून प्रेरणा घेऊन तयार झालेले आहे.निसर्गासोबतच महात्मा फुले, राजर्षी शाहू महाराज , डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांतून निर्माण झालेल्या सामाजिक चळवळी आदिवासी साहित्याला प्रेरणा देतात.

विद्रोह आणि न्यायाची भावना :

आदिवासी साहित्य हे शोषणकर्त्या व्यवस्थेविरुद्ध विद्रोह पुकारून आदिवासी समुदायाला आत्मभान प्राप्त करून देण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न करते तसेच आदिवासींवर होणाऱ्या अन्याय, अत्याचार आणि शोषणाविरुद्ध आवाजही उठवते. आदिवासींचे जीवन, त्यांची व्यथा, वेदना आणि संस्कृती साहित्यातून व्यक्त करून त्यांची स्वतंत्र ओळख जपण्याचा प्रयत्न या साहित्यातून केला जातो. आदिवासी साहित्य हे सामाजिक आणि राजकीय चळवळींचा एक भाग आहे, जे आदिवासी समाजाच्यासमस्यांकडे लक्ष वेधते. स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून आदिवासींचा विकास इतर समाजाप्रमाणे झाला नसल्यामुळे, त्यांच्या व्यथा मांडण्यासाठी आणि त्यांच्या समस्यांवर उपाय शोधण्यासाठी हे साहित्य एक महत्त्वाचे साधन आहे.

स्वतंत्र ओळख आणि अभिव्यक्ती :

आदिवासी साहित्य हे कोणत्याही दुसऱ्या साहित्य प्रवाहाचे अनुकरण नसून, ते पूर्णपणे स्वतंत्र व स्वयंसिध्द म्हणून पुढे आले आहे. हे साहित्य आदिवासी अस्मिता आणि त्यांचे शोषण व दडपशाही विरुद्धच्या प्रतिकाराचे दर्शन घडवते तसेच पारंपरिक आणि सांस्कृतिक मूल्यांचे दर्शन घडवणारे, निसर्गाशी असलेले त्यांचे घट्ट नाते व्यक्त करणारे साहित्य आहे. हे साहित्य केवळ त्यांच्या जीवनपद्धतीचे चित्रण करत नाही, तर त्यांच्या भोवतालच्या सामाजिक आणि राजकीय परिस्थितीवरही भाष्य करते. आदिवासींच्या मौखिक परंपरा आणि लोककथा या साहित्यातून व्यक्त होतात, ज्यातून त्यांच्या इतिहासातील लढाऊ वृत्ती आणि सांस्कृतिक वारसा दिसून येतो. १९६० नंतर मराठी साहित्यात दलित आणि ग्रामीण साहित्यासोबतच आदिवासी साहित्य प्रवाहाची जाणीव निर्माण झाली. सुरुवातीला बिगर आदिवासी लेखकांनी आदिवासी जीवनशैलीबद्दल लिहिले, पण नंतर शिक्षणाच्या प्रचार व प्रसारामुळे आदिवासी लेखकांनी स्वतःहून लेखन करण्यास सुरुवात केली आणि या प्रवाहाची स्वतंत्र ओळख निर्माण केली.

बहुआयामी स्वरूप :

आदिवासी साहित्य केवळ एका वाङ्मयप्रकारात मर्यादित नसून त्यात कविता, कथा, कादंबरी, नाटक, आत्मचरित्र अशा विविध साहित्यप्रकारांचा समावेश होतो. हे साहित्य महाराष्ट्रातील वेगवेगळ्या आदिवासी जमातींचे (उदा. भिल्ल, गोंड, वारली) जीवन, त्यांची भाषा, संस्कृती आणि परंपरा यांचे दर्शन घडवते. आदिवासींच्या जीवनातील विस्थापन हा एक महत्त्वाचा विषय आहे, कारण त्यांचे अस्तित्व जंगल आणि जमिनीशी जोडलेले असते. या साहित्यातून जमीन गमावल्याची त्यांची वेदना आणि त्यातून होणारे दुःख व्यक्त होते. जंगलातील जीवन, निसर्गाशी असलेला त्यांचा अनुबंध आणि पारंपरिक जीवनपद्धतीचे चित्रण या साहित्यात प्रकर्षाने आढळते. आदिवासी साहित्य हे त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय समस्यांवर प्रकाश टाकण्याचे महत्वाचे कार्य करते. यामध्ये व्यवस्थेविरुद्धचा आवाज, विद्रोह आणि जलद होणाऱ्या सामाजिक बदलांमुळे निर्माण होणाऱ्या आव्हानांचा समावेश असतो. १९६० नंतरच्या काळात दलित, ग्रामीण आणि स्त्रीवादी साहित्याप्रमाणेच आदिवासी साहित्यप्रवाह सशक्तपणे उदयाला आला,

ज्यामुळे समाजातील अनेक घटकांचा सूक्ष्मपणे वेध घेतला गेला आहे.

निष्कर्ष :

१. आदिवासी मराठी साहित्य हे केवळ साहित्यिक दस्तऐवज नसून, ते आदिवासींच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनाचा एक प्रामाणिक आरसा आहे.

२. आदिवासी साहित्य हे शिक्षण आणि जागृतीचे एक महत्त्वाचे माध्यम आहे. या माध्यमातून आदिवासी समाजाला स्वतःचे अनुभव, विचार आणि संघर्ष मांडण्याची संधी मिळते, ज्यामुळे त्यांचे सबलीकरण होते आणि त्यांना समाजात सन्मानाने जगण्यास मदत होते.

३. आदिवासी मराठी साहित्य हा केवळ एक साहित्यिक प्रवाह नसून, तो आदिवासी समाजाची स्वतंत्र ओळख, त्यांची संस्कृती, त्यांचे हक्क आणि त्यांच्या अस्तित्वाची अभिव्यक्ती आहे.

४. आदिवासी साहित्य हे केवळ साहित्य न राहता आदिवासी समाजाचे प्रतिनिधित्व करते.

५. हे साहित्य आदिवासी लोकांच्या समस्या आणि आव्हाने लोकांसमोर मांडते, ज्यामुळे समाजातील असमानतेची दरी कमी होण्यास मदत होते.

६. या साहित्यामुळे आदिवासी संस्कृतीचा समृद्ध वारसा लोकांपर्यंत पोहोचतो.

एकूणच असे म्हणता येते की, मराठी आदिवासी साहित्य हे भारतीय साहित्यात आदिवासी समुदायाच्या वेदना, संघर्ष, संस्कृती आणि सामाजिक वास्तवाचे एक प्रामाणिक आणि प्रभावी प्रतिनिधित्व करते, ज्यामुळे ते भारतीय वाङ्मयीन परंपरेचा एक अविभाज्य भाग बनते.

संदर्भ ग्रंथ :

१. इंटरनेट
२. विकीपिडिया